

Theatrum Urbis Vibergensis 1000–1150

Det arkæologiske og skriftlige kildemateriale fra Viborg har sin styrke i det tidlige 1000-tal, mens det til den yngre periode, ca. 1050–1150 er mere tyndt, for ikke at sige næsten ikke-eksisterende. Det hænger sammen med, at vi for den ældste periode kan trække på en lang serie af dendrokronologiske dateringer, hvilket ikke gælder for den yngre periode. Omtalen af kildegrundlaget for 1000-talsperioden er derfor uforholdsmæssigt fyldigt. Slutåret for artiklen er sat til 1150, hvor byen omgives med vold og grav, skæringspunktet hvorfra byområdet er defineret for resten af middelalderen.

Som et overordnet metodisk princip har jeg valgt at lægge stor vægt på hvad fravær af fund og konstruktioner kan fortælle om byens opståen og ekspansion, velvidende at det rejser nogle klart metodiske problemer. Altså hvis der ikke er spor efter profan aktivitet på f.eks. Domkirkeplateauet (hvorfra der er flere store arkæologiske undersøgelser) før den ældste domkirke bygges, så går jeg ud fra, at der ikke været aktivitet her. Tanken er at en tolkning, også når dele af den kan synes mindre velunderbygget er mere givtig at diskutere, end en gold fremlæggelse af enkeltstående fakta. Den herværende artikel er derfor præget af at der stadig er en lang række åbne spørgsmål omkring Viborgs ældste historie.

Kildegrundlaget

Skriftlige kilder

De skriftlige kilder er få, men specielt Gisle Surrsons saga og Ælnoths optegnelse om Viborg har spillet og spiller en stor rolle når byens ældste historie skal afdækkes. Men lad os lægge ud med den ældste omtale af byen som blot er på tre ord: *Heribertum ad Wibergh*. Teksten finder vi i Adam af Bremens: *De Hamburgske Ærkebispers historie* (1072–76) (Henrichsen 1968:237).

I Gisle Surrsons saga nævnes Viborg flere gange. Sagaen er henført til 961–62, men kendes alene i senmiddelalderlige afskrifter: «Nu sejler de sydpå til Danmark og kommer til købstaden (kaupang) Viborg, hvor de opholder sig om vinteren hos en mand ved navn Sigrhard. De var der alle tre, Vestein, Gisle og Bjalf, kom godt ud af det sammen og gav hinanden gaver». Senere i sagaen, hvor Gisle overværer Vestein's hedenske begravelse i en gravhøj, mindes han igen opholdet i Viborg: «dengang da vi sad ved drikkelag i Sigrhards hus, glædede ved mjød: ingen trængte sig mellem mig og ham» Og senere fortælles at Gisle er gået over til kristendommen: «men Gisle var holdt op med at ofre, efter at han havde været i Viborg i Danmark, dog fortsatte han med at holde gæstebud på stormandsvis som før» (Velle 1991).

Ælnoth, der var en engelskfødt munk i Sct. Knuds kloster i Odense, skrev i 1120-erne om Kong Knud den Helliges (ca. 1040–86) liv og død. I hans skrift findes en længere passage omhandlende Viborg:

Der er omtrent midt i Jylland et meget navnkundigt sted, som dels på grund af sin høje beliggenhed, dels fordi der her i gamle dage hyppigt har været holdt ofringer, eller også til minde om en fordum højt anset stedlig afgud ved navn Vig, eller fordi der har stået et slag her, på dansk tungemål kaldes Viberg, det vil sige «Vigs høj» eller «kampens bjerg» eller «offerbjerg». Der samles hyppigt store skarer fra hele Jylland, dels for at forhandle om fælles anliggender, dels for at drøfte, hvorvidt lovene er sande og gældende, samt tillige give dem fasthed. Og hvad der dér er blevet fastslået med enigt sammentykke af den forsamlede mængde, kan ikke ustraffet sættes ud af kraft i nogen egn af Jylland (Olrik 1898:73).

Der er intet brevmateriale bevaret fra tidsrummet ca. 1000–1200, men yngre breve indeholder oplysninger (specielt om kirkelige forhold), der rækker ned i den her behandlede periode.

Arkæologiske kilder

Blandt de arkæologiske kilder er de væsentligste (jf. Fig. 2) Sct. Peder Stræde udgravningerne som fandt sted i 1966–67 på sydsiden af St. Sct. Peder Stræde (VSM 11B) og i 1972–74 på nordsiden af gaden (VSM 990C), samt Søndersøundersøgelserne som fandt sted i 1981 (VSM 881D), 1984–85 (VSM 51E) og i 2001 (VSM 800F) ved nordvestenden af Viborg Søndersø.

St. Sct. Peder Stræde udgravningerne

Den første St. Sct. Peder Stræde udgravning i 1966–67 afslørede flere på hinanden følgende gårdsanlæg med spor efter boder eller opbevaringshuse fra 900-tallet af landsbyagtig karakter. I 1050–51 (datering fra udgravning: VSM 990C) afløses de af en fase med anlæggelse af en gade, tomtopdeling og nybebyggelse med gadevendte huse. Det undersøgte område var 650 m² stort (Levin Nielsen 1969). Udgravningen afdækkede mindst 10 bygninger, men der kan have været flere, som blot er ødelagt af yngre aktiviteter. Udgraveren, Erik Levin Nielsen, opdeler bebyggelsen i tre vikingetidige bebyggelsesfaser (faserne I–III) og en middelalderlig fase, men åbner mulighed for flere faser, da der som nævnt kan have været flere bygninger.

De fleste af de ti bygninger (I–X) i bebyggelsesfase I–III (for illustration se Levin Nielsen 1968:Fig. 19) har haft karakter af at være bodebygninger, og har, hvor det har været muligt at måle bygningerne, været 4–11 m lange og 2–4 m brede. Bodebygningerne (I, II, IV, VI, VII, VIII, IX, X) er bygget med vidjeflettede vægge sat mellem dobbelt stolpepar, evt. med skråtstillede stolper til forstærkning af væggenes tagbærende funktion (IX). Væggene har ikke været klinet med ler (undtaget IV, der dog stadig opfattes som en bod), og der er ikke fundet spor efter ildsteder. Taget formodes at have været båret af midtsuler og en rygås. Bygning nr. III (ældre eller samtidig med byggefase I) var ødelagt af bygning nr. II og var kun delvis bevaret i den ene ende. Den adskiller sig ved at have forholdsvis store stolper i vægflugten og ved at der blev fundet store flager af kliningsler. Den mest fuldstændige bygning (V) (i byggefase III) var et såkaldt Trelleborghus, 17 m langt med buede langvægge, 4 m bredt ved gavlen og 6 m mellem de to døre, der var placeret midt i væggene. Væggen var stavbygget, af udgraveren opfattet som en palisadekonstruktion uden not og fjer, men med et vægbånd på toppen af

stavplankerne. To stenpakninger kan have støttet/funderet midtstillede suler, der har båret et åstag. Bygningen har ikke været stor, vel ca. 90 m², og er opfattet som en kornlade eller magasin. Stolpehuset (VI) (ligeledes i byggefase III) kan have været af nogenlunde samme konstruktion.

Bebyggelsen er dateret til vikingetiden, strækkende sig fra omkring 800 (en pladefibel i stil D) til engang i begyndelsen af 1000-tallet. Der er få fund, et skebor, en tenvægt, keramik af 1000-tals type som den kendes fra Søndersø, men også halvkuglekar, som ikke er fundet ved Søndersø (Hjermind 2006:421). En række af bygningerne ved St. Sct. Peder Stræde må derfor være ældre end aktiviteten ved søen. Efter en løselig gennemgang af hele fundmaterialet i efteråret 2006, er der ikke udskilt andre fund der tyder på en datering af det ældste St. Sct. Peder Stræde materiale til 700–800-tallet (fravær af f.eks. stemplet keramik og tenvægte med stemplet dekoration, og man kunne jo også forestille sig at pladefiblen er et gammelt arvestykke?). Dateringen må derfor blive meget bred til vikingetiden.

Den tidligmiddelalderlige bebyggelse fra 1050–51 har været gadevendt, og er på sydsiden af St. Peder Stræde kun registeret i en profiltegning. I den ældste brandzone (I) kunne der udskilles 8 m lange og 5 m brede bygninger. Bygningerne har haft lerklinede vægge og stolper i vægforløbet og formodes at have været beboelseshuse. Beboernes profession er ikke sikkert fastlagt, men der er spor efter smede- og støbeaktivitet omkring husene (Levin Nielsen 1969).

Den anden St. Sct. Peder Stræde-gravning fra 1972–74 afdækkede spor efter pløjning med muldfjældsplov, et gadeforløb hvor vejbanen var kantet af store marksten og med en samlet bredde på ca. 3 m (VSM 355D), et hegn løbende parallelt med gaden og et gadevendt beboelseshus dendrodateret til 1050–51. Der blev afdækket op til syv aktivitetsfaser, hvoraf de tre ældste (faserne A–C) sandsynligvis udgør forskellige indretninger af det samme hus. Husfase D er fra 1300-tallet og de øvrige faser tilhører den senere del af middelalderen og er ikke så veldaterede og bevarede (Levin Nielsen 1975; Hjermind in prep.).

Bebyggelsen i de ældste faser bestod af et beboelseshus med en mindre gårdsplads, der mod nord afgrænses af to udhuse. Det ene udhus er muligvis en stald, det andet et magasin, forrådsrum el. lign. Det gadevendte hus, beboelseshuset, har haft buede langvægge med en totallængde på ca. 8,5 m i faserne A og B og en maksimalbredde på ca. 5,5 m, altså nogenlunde samme størrelse som de gadevendte huse på sydsiden af St. Sct. Peder Stræde. Vægkonstruktionen bestod af svære stolper med en gennemsnitlig indbyrdes afstand på ca. 1 m. Gavlene har der været udformet med en svær midtstillet stolpe og risflettede vægge. Parallelt med de svære vægstolper har været anbragt ydre skråstolper. Da der ikke er påvist indre stolper i bygningen, må de svære vægstolper have båret taget med de ydre skråstolper som støtte, ganske som hus VI på sydsiden af St. Sct. Peder Stræde. Langs væggenes indvendige sider var der anbragt en række planker med en jævn indbyrdes afstand.

I fase A har huset, med hensyn til planløsning, været indrettet efter et trerums-princip. I husets østre ende fandtes et indgangsrum med dør mod nord til gårdspladsen (rum 3), samt et herfra adskilt kammer med dimension ca. 3x2,5 m (rum 2); fra indgangsrummet kom beboerne direkte ind i stuen, der optager resten af huset, og hvorfra der må have været en dørforbindelse til kammeret (forstyrret af en sekundær grube). Stuen måler ca. 5x7 m (rum 1). Midt på stuegulvet var placeret et kvadratisk ildsted med afrundede hjørner.

I fase B har det vestligste rum, der måler ca. 3,5x4 m, haft lergulv og været opvarmet med en klinet bilæggerovn (rum 1). I forstue/køkkenet (rum 2) har man kunnet fyre i bilæggerovnen, som var placeret op til nordvæggen. Ildstedet var placeret ca. midt i rummet og umiddelbart vest for var der spor efter en stolpe, der kan have været benyttet til at bære en grydekrog.

I fase C har stuen, det vestlige rum (rum 1), været indrettet med lergulv og har haft lave bænke langs ydervæggene. Disse var konstrueret som jordbænke med en fletværkskant. Stuens varmekilde bestod i en klinet bilæggerovn (rum 1). Mens bilæggerovnen i fase B var placeret op til husets nordvæg, er den i fase C placeret op til sydvæggen. I den østlige forstue/køkken (rum 2) fandtes det stensatte indfyringssted til stueovnen, og midt i rummet var der et åbent ildsted. En stolpe, anbragt ved siden af ildstedet, kan tænkes at have tjent til ophængning af kogekar (som i fase B). Foruden køkkenfunktionen har rummet tjent som indgang fra gade/gårdspladsen, dvs. som forstue, hvorved man opnåede en maksimal beskyttelse af stuen mod træk og kulde. Muligvis er der endnu et rum mod øst (rum 3), hvis der da ikke er tale om en selvstændig (og yngre?) bygning, der ikke har kunnet udskilles.

Søndersøudgravningerne

Ved nordenden af Søndersø er undersøgt flere (hele eller dele af) veldaterede bygninger fra et formodet kongeligt domæne med håndværkerbebyggelse, der var højt specialiseret med serial produktion af ensartede produkter. Den ældste fase strækker sig fra 1018 til ca. 1030, hvorefter den ældste struktur og dele af bebyggelsen opgives. Det antages at de centrale bygninger (med kongsgård eller kongeligt domæne?) består, og her fortsætter bebyggelsen frem til 1300-tallet, hvor hele områdets formodes opgivet som følge af Erik Menveds borgbyggeri ved borgvold i 1313 (Hjermind et al 1998; Iversen et al. 2005)

En smedje, udgravet i 2001, er den bedst undersøgte bygning. Smedjen var 3x5 m stor og opførtes i 1018. Bygningen har haft risflettede vægge og på ydersiden tre vægstolper ved hver langside og en tagbærende stolpe ved gavlen (som Sct. Peder Stræde 1966–67, bygning III?). I 1019 indrettedes den til smedje med ambolt, blæsebælg og esse. Samme år gravedes en rende, der markeredes med et gærde tværs gennem grundstykket, og på vestsiden af renden opføres en latrin. Tilsyneladende var værkstedet i brug i tre vintersæsoner i årene 1020–23. Om sommeren lå værkstedet ubenyttet hen, så ukrudt har kunnet spire og vokse i gulvlagene. Latrinens indhold af frø fra jordbær viser dog, at der har været folk på stedet også i sommerhalvåret. Smedjen blev vedligeholdt løbende, og i 1025 genopbyggedes den fra grunden og nu med dobbelt stolpepar ved langsiderne og tre stolper for gavlene (ganske som Sct. Peder Stræde husene I, IV, VII, VIII og X). Den nye bygning ser aldrig ud til at have været i brug. Den har måske blot stået parat, hvis der skulle blive brug for den. Smedjen blev opgivet og nedbrudt i ca. 1030, og området bliver ikke senere benyttet til bebyggelse.

I smedjen har man rensat jernkloder, arbejdet med specialiseret stålfremstilling og støbt i sølv og bronze. I et andet værksted har man raffineret sølv. Der er også spor efter andre håndværkere og værksteder, i form af produktionsaffald fra en kammager, en garver og en skomager samt pottemagere, hvoriblandt en englænder, der har fremstillet keramik i sit hjemlands tradition af det lokale viborgensiske ler. Nogle af produkterne er så ensartede, at det virker som om de har indgået i en serieproduktion, og også affaldsbehandlingen falder i øjnene. Affaldet fra de forskellige håndværk ligger blandet sammen omkring smedjen og ikke hver for sig, som man ville forvente, hvis der havde været tale om en gennemorganiseret håndværkerbydel, hvor man ikke smider sit affald hos naboen (VSM 800F) (Hjermind et al. 2005).

Der spor efter andre bygninger ved Søndersø: I felt V (VSM 51E) undersøgt i 1984–85, ses spor efter mindst fire letbyggede konstruktioner. De er opført med risflettede vægge, som ikke har været lerklinede. I et af husene er der en mulige tagstolpe ved gavlen. Hus III har haft en bredde på 4–4,5 m. To af husene i felt V er fra begyndelsen af 1100-tallet. Fra felt B (881D), undersøgt i 1981, er der en stump af en fodrem med fletværk dateret til 1018. Fra felt G (51E) (1984–85) er der et ca. 3,5 m langt forløb af en væg fra et stavbygget hus formodentlig fra det tidlige 1000-tal. Endelig er der fra felt B (881D), undersøgt i 1981, dokumenteret fem planker fra et sent 1000-tals stavbygget hus (Krongaard Kristensen 1998:59 ff).

Theatrum Urbis Vibergensis, i fem akter

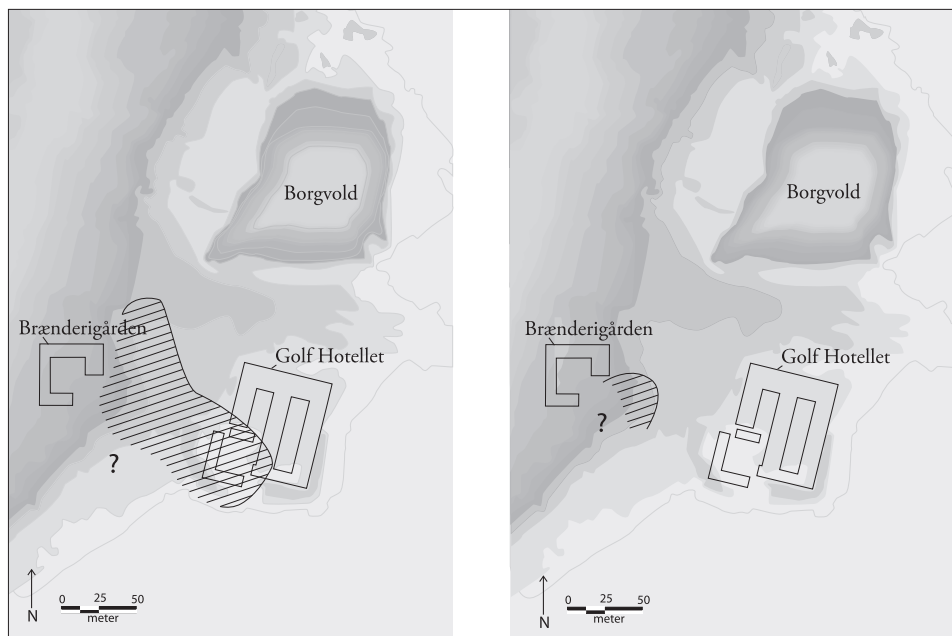
1. akt. Gårdsanlæg ved Sct. Peder Stræde. Vikingetid – 1050/51

Det ældste aktivitetsområde, vi kan pege på i Viborg, er området omkring St. Sct. Peder Stræde. Her har der i vikingetiden ligget et gårdsanlæg i flere faser. Det mest velbyggede hus (bygning V) var stavbygget, men trods alt var det ikke mere end ca. 90 m² stort – ikke netop hvad man normalt forbinder med et hus til en stormand, når man sammenligner med f.eks. halbygningen på Tissø som er på ca. 550 m² (Jensen 2006:303). Men måske er de små 100 m² passende til et stormandsdomicil, når der er ting i Viborg? (Ganske som det kendes fra 1500–1600-tallets Viborg). De øvrige bygninger ved Peder Stræde er lette bode- eller opbevaringsbygninger, hovedparten med risflettede vægge uden lerklining og ildsteder, og de kan have været økonomidelen i et gårdsanlæg. De afdækkede spor af gården har ligget helt ude ved den nordlige afgrænsning af gårdsområdet, da der blot små 10 m længere mod nord på blev påtruffet pløjespor (VSM 990C) som har strakt sig helt op til det nuværende Hjultorvet – i middelalderen stedet for Sct. Mathias kirke.

2. akt. Kongeligt domæne ved Søndersø. 1018 – 1030.

Fra 1018, eller måske nogle år før, er der aktivitet ved Viborg Søndersø. Der bygges værksteder og der opføres lette bodebygninger uden lerklining på et fugtigt engområde. Området med værkstedsbygninger kan have været ganske stort, måske helt op til 5000 m². I det tidlige 1000-tal må der enten være tale om en sæsonbebyggelse eller om en meget specialiseret bebyggelse, der kun fungerer i ganske få år. På det tørre land, hvor nu Brænderigården er placeret, formoder vi, at beboelsesbygningerne har været placeret, og her er der tegn på kontinuerlig bebyggelse fra 1018 til 1300-tallet. Det er påfaldende, at både kvaliteten og kvantiteten af fundene herfra er højere end i alle andre felter. En anden mulighed er, at hovedbebyggelsen har ligget på den sandbanke, som fortsatte sydpå fra foden af Borgvold, hvor nu Golfhotellet ligger, hvilket vil give en god forklaring på Erik Menveds borgbyggeri på Borgvold i 1313, da det i så fald har været kongens område i mange generationer (Fig. 1).

Men hvad er det så for en størrelse vi har med at gøre? Er det én person, én organisation, der har stået for såvel værksteder som indkvartering? Der er træk, som kunne tyde på det, f.eks. er smedjen blevet benyttet af flere forskellige håndværkere efter hinanden, tilsyneladende endog i løbet af samme sæson. Smedjen må altså have indgået i en struktur, hvor det ikke var den enkelte håndværker, der ejede sit værksted. Og ikke blot affaldshåndteringen, men også værkstedernes meget selektive produktion og spildprodukterne er påfaldende. Kammageren har kasseret mange ganske store stykker tak, som sagtens kunne have været brugt i produktionen, og det har flydt med bly i sølvraffineringsværkstedet. Kunne det være tegn på, at håndværkerne ikke

Figur 1. Den formodede udstrækning af bebyggelsen i ca. 1020 (til venstre) og ca. 1050 (til højre) i Sønderboområdet (Efter Hjermind et al. 2005:Fig. 9).

arbejdede med egne råmaterialer, men fik dem stillet til rådighed andetsteds fra og derfor var fuldstændige ligeglade med, hvor stort spildet blev? Der er ikke tale om husflidsproduktion til eget forbrug, og næppe heller «kundeproduktion» i gængs forstand, og de naturvidenskabelige analyser udelukker endelig, at det drejer sig om bofaste håndværkere, der fremstiller for et marked. Måske skal vi finde forklaringen i den helt specielle konstellation af sted, tid og person.

Baggrunden for, at det har været vigtigt at slå sig ned netop her, kan være de politiske begivenheder i årene omkring 1018. I 1018 sendte Knud den Store dele af sin hær hjem fra England efter at have fordelt 82.500 pund sølv. Formodentlig samme år døde Knud den Stores bror, Harald, og den følgende vinter, 1019–1020, var Knud i Danmark for at sikre sig tronen. Man kan forestille sig, at han lod sig hylde på tinget i Viborg, således som hans efterfølgere gjorde. Fra ca. 1018 lod han slå mønt i Viborg og i Lund. Vi har dog ingen direkte spor efter møntslagningen, og kun få fund af samtidige mønter. Nogle af møntmestrene var englændere og de stempler de benyttede i Viborg havde tidligere været i brug i bl.a. Stamford. I den forbindelse er det værd at nævne, at der er fundet både engelske smykker, fodtøj og keramik (af bl.a. Stamford-type), og også okseribben med en indridset triskele og kraniedele af mangehornede får der måske også har forbindelse til England. Men ikke nok med det, der har også siddet en engelsk pottemager i Viborg og fremstillet keramik af engelsk type af det lokale ler, og i smedens værksted er der efterladt en stav fra et trækar fremstillet af engelsk egetræ – var også smeden englænder?

Men hvorfor netop Viborg? Byen var tingstedet i middelalderen og har måske været det fra Arilds tid. Eller er dette tingsted først etableret i slutningen af 900-tallet eller begyndelsen af

1000-tallet? Under alle omstændigheder er det er vel denne tingfunktion, der gør det vigtigt for Knud den Store at manifestere sig i Viborg.

Når vi har skullet pege på det centrale sted i byen, viet eller de hellige bjerge, har vi altid taget udgangspunkt i domkirkeplateauet og direkte eller indirekte antydnet, at der lå et bevidst valg bag placeringen af den kristne kirke her. Men det centrale sted kunne måske også være placeret et ganske andet sted? I den ældste omtale af tingstedet, som Ælnoth nedskrev i 1120'erne, benævnes det «Vigs høj», «kampens bjerg» eller «offerbjerg», og egentlig kunne disse benævnelser vel lige så godt gælde Borgvoldknuden? I så fald kan det være Borgvolds beliggenhed, som har styret valget af byggegrund på den fugtige tørveflade, og den struktur, vi finder ved Søndersø, har da i sin vorden relation til tinget, mens den fortsatte udvikling i årene efter 1018 kan hænge sammen med Knuds behov for at markere sig i Viborg i de år, han får kongemagten i Danmark.

Håndværkerne fremstillede kamme, sko, pelsværk, stål (måske til sværd eller andre våben), sølv (formodentlig var det de mange mønter, der udbetaltes, da hæren afmønstredes i 1018, som blev raffineret til sølv med en bestemt lødighed) og smykker. Disse produkter forstås netop bedst som del af en gave- og selvforsyningsøkonomi til kongens hird og følge, frem for som almindelige handelsvarer, der blev faldbudt på et marked eller forhandlet i et håndværkerkvarter. På de tidspunkter, hvor disse folk ikke var samlet her, lukkedes værkstederne ned, og fra det sene forår til det begyndende efterår var stedet måske blot beboet af et mindre opsynsmandskab under ledelse af en kongelig embedsmand. Tilsyneladende svandt behovet for at markere sig med et stort følge i Viborg hurtigt, for efter 1023 er der ikke spor efter aktivitet af håndværkere i smedjen, og i årene omkring 1030 blev smedjen helt opgivet; den blev nedrevet, og stedet groede til (Fig. 1). Der var altså anlæggelsesaktivitet på et stort område ved Viborg Søndersø i en kort periode i det tidlige 1000-tal. Store dele af området henlå derefter åbent op til vor tid, mens andre dele, specielt arealet umiddelbart omkring og syd for Brænderigården, atter blev inddraget til bebyggelse i 1100- og 1200-tallet.

Der er ikke mange spor efter øvrig bymæssig aktivitet i det tidlige 1000-tal i den del af Viborg, som er «byen» senere i middelalderen. Der eksisterede nok slet ingen bylignende bebyggelse oven for Søndersø. Tilsyneladende har der blot været et agrart bagland, som vel har bidraget til at forsyne folkemængden ved Søndersø og tingspladsen med mad og drikke og andre nødvendigheder. Gården i St. Sct. Peder Stræde kan have indgået i dette bagland, men den har formodentlig forsat frem til 1050, dvs. efter at det store aktivitetsområde opgives ved Søndersø ca. 1030.

3. akt. Anlæggelse af gade og bytomter i Sct. Peder Stræde. 1050/51

Det er et ganske voldsomt indgreb i den bestående struktur der sker, da man omkring 1050 nedlægger gårdsområdet i St. Sct. Peder Stræde, pløjer hele området og udstykker nye parceller. På en tilstødende mark anlægges en 3 m bred gade med kantsten. På nordsiden af gaden opføres et hus, hvor man flere gange i husets levetid ændrer på indretningen. Ud over beboelseshuset er der bag på grundstykket to mindre stalde/forrådshuse. Fundmaterialet er meget sporadisk. Der er lidt materiale fra smedning og støbning, men slet ikke noget der står mål med affaldsmængderne fra Søndersø (hvor aktiviteten endda kun er periodisk). Hvad husholdningen har beskæftiget sig med vides ikke, men der er måske tale om arbejds- og tjenestefolk eller trælle i bred almindelighed? Og fortæller de tre husfaser at det er beboet af

tre forskellige husholdninger, der vælger hver deres måde at indrette sig på? Altså en form for udlejningsbod eller bolig der stilles (vederlagsfrit?) til rådighed af arbejdsgiveren?

På sydsiden af Sct. Peder Stræde var bevaringsforholdene ikke nær så gode, men op til gaden blev afdækket en hel serie nedbrændte kliningshuse, hvor de ældste må være jævngamle med huset på nordsiden. Vi kender ikke omfanget af denne nybebyggelse, men de svage kulturspor indicerer at den ikke har været overvældende stor og antyder et begrænset byområde i den ældste fase. Et byområde, som det lader til at kirkerne respekterer og grupperer sig i en ring udenom, som vi skal se i det nedenstående.

Der er stadig aktivitet ved den formodede hovedbebyggelse ved Sønderød, men hvilken karakter aktiviteterne har haft er usikker. Om stedet stadig har status som kongsgård eller denne funktion flytter op i højbyen samtidig med den store omstrukturering af St. Sct. Peder Stræde i 1050 og/eller ved oprettelsen af bispedømmet og rejsning af domkirken et ti-år senere, er usikkert. Fundmaterialet ved Sønderød fra det sene 1000-tal og 1100-tallet har stadig en høj kvalitet (en stump af silkestof, enden af et flagspyd m.v.), hvilket kunne antyde, at området stadig har en kongsgårdsfunktion (Hjermind et al 1998).

4. akt. Viborg som domkirkeby og rejsning af sognekirkerne. ca. 1060

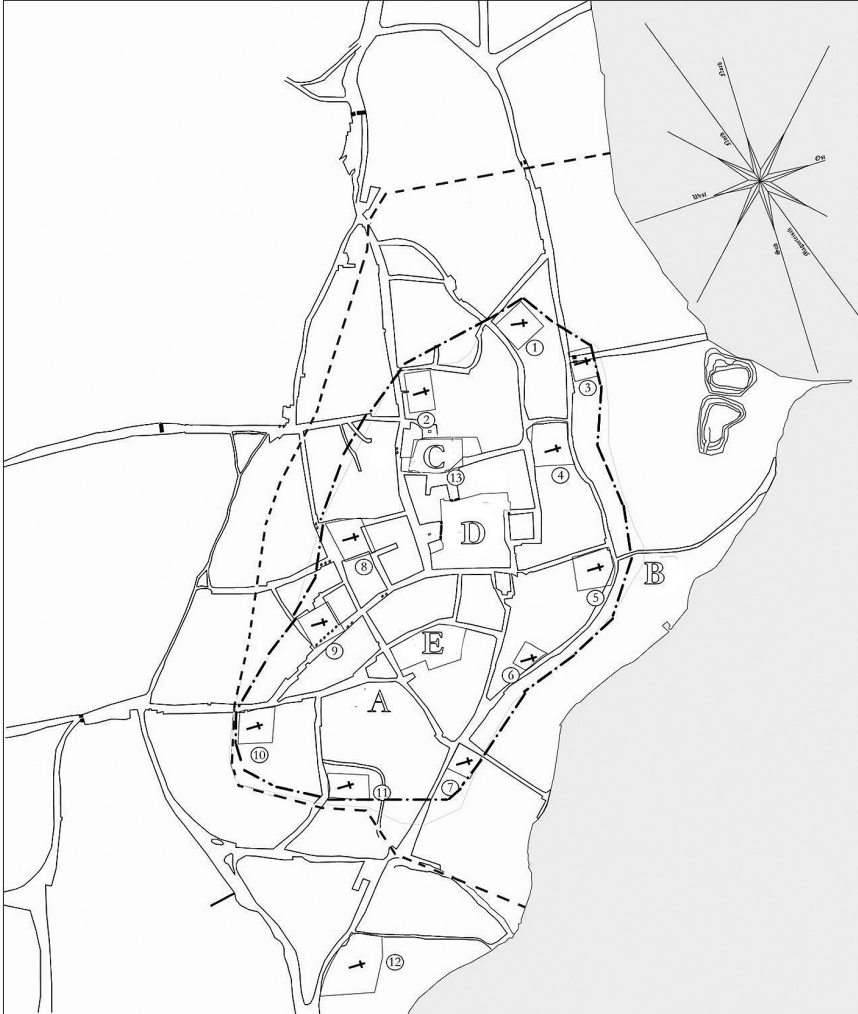
Viborgs kirketopografi har været et kærkomment felt for byens middelaldertopografer. Her er også noget at gribe fat i; Domkirken, fire klostre og optegnelser om 12 kirker, 12 mulige steder hvor de kan have ligget, og så godt som ingen skriftlige kilder, der kan hjælpe os på rette spor. Forslagene er mange. Her tager vi udgangspunkt i Hans Krongaard Kristensens forslag fra Middelalderbyen Viborg (Krongaard Kristensen 1987:47) (Fig. 2).

Det ville virke underligt, om der ikke har været en eller flere kirker i Viborg allerede i det sene 900-tal eller tidlige 1000-tal. Vi har kun meget svage spor efter disse tidlige (træ)kirker, hvor tre udaterede stolpehuller fundet på Sct. Mathias kirkegård er tolket som del af en trækirke (Hjermind 2001:50, 52).

I årene omkring 1060 bliver Viborg bispeby ved Svend Estridsens stiftsinddeling, og kort tid efter må det første domkirkebyggeri være påbegyndt. Sporene efter denne første domkirke er få, et stolpehul og et lille kulturlag, hvis de da i det hele taget stammer fra domkirken. Heller ikke ældre profane aktiviteter er der sikre spor af, så formodentlig har domkirkeplateauet ligget forholdsvis øde og ubebygget hen, indtil bispestolen rykker ind i 1065. Både nord og syd for den stående kirke er der afdækket grøfter løbende øst-vest parallelt med kirken. Spørgsmålet er, om vi ikke her står over for rester af de grøfter der har indhegnet det ældste domkirkeområde med kirke og kirkegård (Krongaard Kristensen 1987:fig. 31), ganske som det kendes fra f.eks. Sebbesund (Nielsen 2002:16). Den ældste stenkirke har været opført helt eller delvis af frådsten, men der er også fund af røde sandstenskvadre. Frådstenskirken afløses af en romansk granitstenskatedral, som påbegyndes ca. 1130.

Sognekirkerne ligger spredt over det centrale byområde, og det virker som om de er placeret i områder, hvor der ikke tidligere har været bebyggelse, altså så at sige på bar mark, som det er tilfældet ved Sct. Mathias Kirke. Placeringen kan også tages til indtægt for at de bliver lagt udenfor de bebyggede områder og således respekterer, som i tilfældet med St. Sct. Peder Stræde, den planlagte og regulerede bydel. Ved Sct. Mathias kirke undersøgelsen blev der således ikke påtruffet profane spor i form af stolpehuller, affaldsgruber m.v. (Hjermind 2001). Ved kirketomt 6 er i den nordligste og vestlige udkant af kirkegården undersøgt tre

Figur 2. Oversigtskort med det formodede forløb af Viborg vold og grav i 1151 (stiplet) og sognekirkegårdens udstrækning. Med «prik-strek» signatur er forsøgsvis angivet udstrækningen af byområdet anno 1150. A: St. Sct. Peder Stræde undersøgelse. B: Søndersø undersøgelse. C: Gråbrødrekloster. D: Domkirken. E: Sortebrødrekloster. Tegning Garry Michael Keyes og Jesper Hjerminde.

affaldsgruber, der var snittet af begravelse (VSM 902F; Keys 2007). Dateringen af kirkerne er uvis. Den ældste kendte skriftlige kilde omtaler Sct. Mikkel kirken i 1159–60, og der refereres til forhold, der ligger 40 år tilbage i tiden, altså til ca. 1120. Tre kirker er nævnt i 1188 og en del senere i middelalderen. Langt hovedparten er bygget af granitkvadre, og det er svært at forestille sig, at granit sognekirkernes opførelsestidspunkt ligger væsentligt før, man begynder at opføre den romanske domkirke i kvadersten i 1130-erne (Fig. 3). Det ville omvendt set være overvældende, hvis alle Viborgs tolv sognekirker skal dateres til midt i 1100-tallet, og som nævnt ovenfor er der ved Sct. Mathias fundet tre stolpehuller efter en mulig stavkirke. Ved Sct. Mikkel kirke (Krongaard Kristensen 1987:53) og kirketomt 6 (VSM 902F; Keys

Kirke	Ældste datering	Byggemateriale	Andet	Skib størrelse	Kor størrelse
1. Ib	1284	Kvader?			
2. Mogens	1440	Kvader og marksten			
3.		Kvadersten	Mulig pille til vestparti	10 m bred (udv.)	
Nicolai	1304				
Stefan	1351				
4.		Kvadersten, fråd- og alsten	Apsis		
Villads	1188				
5. Morten	1440	Kvadersten	Apsis? Senmid. Tårn (4,5 x 4,5 m)?	25 m lang (udv.) 11,5 m bred	ca. 9,5 m. bred
6		Kvadersten	Tårn 6x4 m.	8,5 m bred	
Drotten	1188				
7		Al og frådsten Kvadersten		6,5 – 7.5 m bred (udv.)	
8 Hans	1272	Kvadersten?	Langhuskirke m. sideskib og kapel ifølge Gullev 1886	34 m lang (udv.) 6,3 m bred	Langhuskirke?
9 Mathias	1304	Kvadersten	Apsis	28,5 m lang 11 m bred	6,5 m lang 9 m bred
10					
Budolfi	1188				
11		Frådsten	Langhuskirke ifølge Gullev 1870	14 m lang 5 m bred	Langhuskirke?
Peder	1274				
12		Kvadersten	Mulig pille til vestparti	25 m lang 9,5 m bred	8 m bred
Mikkel	1159/60, men kan gå mindst 40 år tilbage til ca. 1120				
13	Før 1235		Spør efter kirkegård og muligvis en kirke/kapel ældre end 1235, under Gråbrødre klostets østfløj		

Figur 3. Kendte oplysninger på kirker fra de skriftlige kilder (patrociniet nævnes) og arkæologisk erkendte kirketomter (tal refererer til Fig. 2). (Efter Krongaard 1989:42 ff; Hjermind 2001; 2005 og VSM 902F).

2007) var der grave med afvigende orientering, så muligvis er der også her spor efter en ældre kirke og kirkegård. Ved en mindre undersøgelse på Gråbrødre Kloster fandtes begravelse med en afvigende orientering i forhold til et indvendigt skillerum i klosterets østfløj. Alt taler for, at det er spor efter en ældre kirkegård og en ældre kirke eller kapel på stedet, før gråbrødrene rykkede ind i 1235 (Hjermind 2005).

Der kan altså have været en række kirker allerede fra midten af 1000-tallet, vel bygget i træ og placeret uden for det daværende profane område. Hvem der står bag kirkebyggeriet, ved

vi ikke, men det generelle billede af den ældre middelalders kirkerejsere er, at det har været stormænd. Har de ældste (træ)kirker i Viborg været en del af de lokale stormænds bygårde, hvor de opholdt sig, når der f.eks. var ting? Og kan vi finde gårdsanlæggene ved siden af kirke og kirkegård? Man kan også give det forhold, at Viborg har så stor en bymark (landets største på 5665 ha) (Krongaard Kristensen 1987:100ff) en tanke. Er Viborgs bymark i sin opståen udtryk for et behov for jord til de (12-13?) bygårde med tilhørende kirker, der kan have været i byen? Og opsluger bymarken ældre vikingetidige bebyggelser, enten ved de at nedlægges totalt eller simpelthen flytter ind til Viborg? Viborg Stiftsmuseum undersøger for tiden en stor sen vikingetidig/tidlig middelalderlig boplads vest for byen (VSM G780 m.fl.), som befinder sig på den i senmiddelalderen kendte bymark.

5. akt. 1150-51. Volden og graven definerer et byområde i Viborg, men hvor stor var byen egentlig?

Saxo skriver: «*For at have et sikkert tilholdssted i Viborg, som den gang ikke var befæstet, omgav han den med volds*» (Winkel Horn 1898:110 (anden del)). Vi befinder os under krigen mellem Svend, Knud og Valdemar, og det er Svend Grathe, der i 1150–51 befæster Viborg.

Vi kan følge befæstningen fra den eneste bevarede stump vold vi har tilbage ved gaden «Volden» nordøstligst i byen. Herfra fortsætter den sydover langs den vestlige del af byen, hvor de vestlige matrikelsammenstød viser den tilkastede vold. Det sydlige forløb, må have udnyttet toppen af skrænterne som et forsvarsmæssigt element (Fig. 2).

Det befæstede område er stort, og store dele af området har ligget ubebygget hen som marker, kålgårde m.v. Grunden til dette misforhold er rent fortifikatorisk. Svend Grathes folk har valgt at lægge befæstningen der, hvor man nemmest, bedst og hurtigst har kunnet lave en forsvarslinie. Det har så også fået den konsekvens, at Mikkelskirken sydligst i byen kom til at ligge uden for befæstningen.

Langs med søen har museet i de sidste år lavet en række undersøgelser, som har vist, at der er en ringe aktivitet på det stærkt skrånende område ned mod søen, kun matriklerne i direkte tilknytning til Riddergade – Ll. Sct. Mikkels Gade har været bebygget i det mindste i høj- og senmiddelalderen (VSM 765G m.fl.). I udkanten af det profane byområde har en del af kirkerne ligget, og deres kirkegårdsdiger kan i flere tilfælde have været med til at markere byens udkant og grænsen til de ubebyggede områder, dyrkede marker, kål og abildgårde m.v. Da vold og grav bliver anlagt 1150-erne, er det befæstede område næsten dobbelt så stort som selve det beboede areal.

Opsummering

Før 1000 er der arkæologiske spor efter aktivitet i St. Sct. Peder Stræde, som bedst ses i lyset af tingmøder og evt. kongehyldning, men hvor langt tilbage det rækker, ved vi ikke. Fra 1018 må det være Knud den Store, der står bag nybebyggelsen ved Søndersøs nordende. Når der ikke har været ting eller andre forsamlinger her, så er der alene et mindre mandskab, evt. en foged med familie og arbejdsfolk på stedet. Håndværkerne, deres råvarer og færdige produkter har tilhørt kongen og stormændene. Aftageren af håndværksprodukterne har helt eller delvis være kongens følge – hirdfolk, arbejdere, trælle m.v. og deres familier.

Med den bevidste «byplanlægning» fra 1050 er aktørerne vel de samme, men f.eks. større grupper af trælle, arbejdsfolk og håndværkere bliver nu bofaste. Allerede fra 1018, og vel

også før dette år, har kirkens folk været til stede i byen, men specielt fra ca. 1060, hvor bispesædet grundlægges, må gruppen af mænd tilknyttet enten domkirken eller sognekirkerne have sat deres præg på byen. Det er et åbent spørgsmål, hvor stor indflydelse de har haft på byens liv og udvikling, men det, at kirken rådede over store dele af byens område til kirke og kirkegårde, fortæller, at de enten selv har været magtfulde og/eller stod i forbindelse med magtfulde grupper og enkelt personer som kongen og/eller stormændene.

I relation til ovenfra og ned og modsat problematikken, er initiativerne i Viborg ældste periode helt klart kommet ovenfra, altså fra kongen, hans ligesindede og kirken. Jeg har svært ved at se om *nede* i det hele taget har kunnet tage nogen som helst initiativer. De har levet et liv bestemt og styret af *ovenfra*, som har ejet alle produktionsmidlerne og de færdige produkter.

At de vigtigste aktører i de første 150 år af Viborgs historie er blandt rigets mægtige betyder, at udviklingen ikke har et stabilt forløb. Historien sker i spring, der nok i højere grad afspejler den øjeblikkelige politiske situation, muligheden for personlig berigelse og almindelig grådighed end en langsigtet planlægning.

Summary

There is archaeological evidence for activity in the vicinity of Sct. Peder Stræde prior to 1000 A.D. The activities are best seen in the light of the thing meetings and possible ceremonies of royal homage. But the question of how far back these activities may go remains unanswered. From 1018 King Knut the Powerful must have been responsible for the new settlement by the northern shores of Lake Sønder sø. As no thing meetings or other assemblies were held here, only a small number of men would have been necessary, perhaps a king's bailiff and family with a small group of labourers and craftsmen on site. The products and raw-materials of the craftspeople belonged to the king or local magnates. The buyers or recipients of these craft-products would largely have been part of the king's retinue – members of his herd, workers, slaves etc. and their families.

The conscious town planning from 1050 AD was more than likely a result of royal initiative, but large groups of slaves, workmen and craftspeople were now permanently living in the area.

The church was present in the area from at least 1018 AD if not before and with the foundation of the bishopric around 1065 AD the growing numbers of church men from the cathedral or parish churches must have left their mark on the town. The exact extent of the church's influence on the daily life and development of the town remains an open question, but the fact that the church at an early stage acquired such large areas of the town for church sites and graveyards must correlate with either very close ties with the ruling classes or a marked influence of its own.

In relation to the questions of initiatives coming from above and down or vice versa the early activities in Viborg clearly came from above with the king, local magnates and the church. I have a general difficulty in seeing how any of the lower classes could gain the freedom to take any initiative. They lived a life that was controlled and bound from those above them, who owned all the means of production and the finished products they produced.

The fact that the most important catalysts of Viborg's first 150 years were some of the most powerful people of the kingdom led to a somewhat uneven development. Historical developments took place in leaps and bounds reflecting more on the political situation and the possibility for personal enrichment rather than any long term plan.

Litteratur

- Henricsen, C. L. 1968. *Adam af Bremen. De Hamburgske Ærkebispers Historie og Nordens Beskrivelse*. København.
- Hjermind, J., Iversen M. & Krongaard Kristensen, H. (red.) 1998. *Viborg Sønderlø 1018–1300* (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXIV). Højbjerg.
- Hjermind, J. 2001. Sct. Mathias kirke på Hjultorvet. *Viborg Bogen* 2001: 48–54.
- Hjermind, J. 2005. Et kig til Gråbrødre klosterets ældste historie. *Viborg Bogen* 2005: 19–24.
- Hjermind, J. Keramik. I: Iversen, M., Robinson, D. E., Hjermind, J. & Christensen, C. (red.) 2005. *Viborg Sønderlø 1018–1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 52: 415–422. Højbjerg.
- Hjermind J., Iversen, M. & Robinson, D. E. 2005. «Vuiberge hic coronatur rex dacie». I: Iversen, M., Robinson, D. E., Hjermind, J. & Christensen, C. (red.) 2005: *Viborg Sønderlø 1018–1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 52: 533–563. Højbjerg.
- Hjermind J. in prep. Bradepanden. Byarkæologiske undersøgelser i Viborg 1972–73.
- Iversen, M., Robinson, D. E., Hjermind, J. & Christensen, C. (red.) 2005. *Viborg Sønderlø 1018–1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 52. Højbjerg.
- Jensen, J. 2006. *Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid 400–1050 e. Kr.* København.
- Keys, G. M. 2007. Sct. Leoni gade 12. Middelalderarkæologiske undersøgelser af en kirkegård. Bygherrerapport nr. 20.
- Krongaard Kristensen, H. 1987. *Middelalderbyen Viborg*. Århus.
- Krongaard Kristensen, H. 1998. Bebyggelsen. I: Hjermind, J., Iversen M. & Krongaard Kristensen H. (red.) 1998. *Viborg Sønderlø 1018–1300*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXIV: 59–80. Højbjerg.
- Levin Nielsen, E. 1969. Pederstræde i Viborg. Købstadsarkæologiske undersøgelser 1966/67. *Kuml* 1968 (1969): 23–81.
- Levin Nielsen, E. 1975. De byarkæologiske undersøgelser i Viborg. I: H.M. Jansen (red.) *Arkæologi og naturvidenskab. Rapport fra det byarkæologiske seminar på Odense Universitet 3–4 maj 1974*. Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab, Odense Universitet: 54–62.
- Nielsen, J. 2002. *Sebbersund. Handel, håndværk og kristendom ved Limfjorden*. Ålborg.
- Olrik, H. 1894. *Danske Helgeners Levned I*. København. (Genoptryk 1968).
- Thomsen, T. 2005. Værkstedet – en bygningsarkæologisk redegørelse. I: Iversen, M., Robinson, D. E., Hjermind, J. & Christensen, C. (red.) 2005.: *Viborg Sønderlø 1018–1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 52. Højbjerg: 271–295.
- Vellev, J. 1991. Gisle Surssøns besøg i det kristne Viborg vinteren 961–62. I: Iversen, M., Näsman, U. & Vellev, J. (red.) *Mammen – Grav, kunst og samfund i vikingetiden*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 52: 317–28. Højbjerg.
- Winkel Horn, F. 1898. *Saxo Grammaticus. Danmarks Krønike*. København. (Genoptryk 1979)

